

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (527)
березень-квітень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохий* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №4 від 24.03.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2598
Підписано до друку 28.04.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

Тельвак В.В. (Дрогобич). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського	4
Гирич І.Б. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи	51
Шелудякова Н.А. М.Грушевський – колекціонер	69

Бовгиря А.М. Образа честі гетьмана у XVIII ст.	87
Руккас А.О. Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926–1939 рр.)	97

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять	118
Верменич Я.В. Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири	138

ПУБЛІКАЦІЇ

Техногенна катастрофа 1986 р. в документах КДБ УРСР (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС) (<i>вступна стаття й публікація О.Г.Бажана</i>).....	163
---	-----

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Компан О.С. Кипень у «казані історії» (до 100-річчя від дня народження автора статті – Олени Станіславівни Компан) (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>).....	198
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть (<i>Т.С.Водотика</i>)	222
Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір (<i>В.І.Наулко</i>)	225

ХРОНІКА

Булгакова О.В., Безлюдна І.В. Круглий стіл «Атомна революція»: екологія політики, дифузія настроїв, санація свідомості (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)» 230

ЮВІЛЕЇ

Любовець О.М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Ф.Солдатенка..... 233

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 238

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Жиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Н.А.Шелудякова*

М.ГРУШЕВСЬКИЙ – КОЛЕКЦІОНЕР

Висвітлюються діяльність М.Грушевського як колекціонера, основні аспекти його колекційних практик та інтересів. Простежено процес розгортання колекціонерського захоплення історика від дитинства до зрілості, окреслено процес формування та побутування універсальної колекції вченого, що охоплювала різні тематичні напрями: археологічні й історичні пам'ятки, живописні твори, предмети народного вжитку та декоративно-прикладного мистецтва.

Ключові слова: *колекціонування, колекція, Грушевський, історичні й археологічні пам'ятки, предмети народного вжитку, декоративно-прикладне мистецтво.*

Велетенську спадщину М.Грушевського як інтелектуала важко переоцінити. Притаманні йому універсальність мислення, енциклопедизм знань і розмаїття інтересів реалізувалися у найрізноманітніших наукових, культурних, мистецьких, політичних практиках історика. Універсалізм і всеосяжність позначилися й на діяльності М.Грушевського як колекціонера: за свій вік учений зібрав цінну колекцію історичних, етнографічних, мистецьких предметів, що була наділена високим соціальним статусом і, одночасно, займала поважне місце у приватному життєвому просторі історика.

На жаль, більша частина зібраних М.Грушевським історико-мистецьких пам'яток загинула під час обстрілу більшовиками Києва в 1918 р. Тоді фамільний будинок Грушевських на вул. Паньківській, 9 став однією з головних мішеней «революційної помсти» червоних, чия артилерія вела нещадний вогонь упродовж декількох годин, позбавляючи мешканців можливості бодай почасти врятувати майно. Інша частина колекції, що зберігалася на львівській віллі родини, також зазнала значних втрат. Після виїзду Грушевських із Галичини з початком Першої світової війни децю розікрали недобросовісні мешканці вілли, щось розпродали в 1940-х рр. за дорученням Марії Сильвестрівни Грушевської, багато речей пропали через неналежний догляд. Чимало творів мистецтва з колекції М.Грушевського потрапили до львівських музеїв, однак і це їх не врятувало: слід згадати хоча б сумнозвісну операцію «Спецфонд» (1952 р.), коли з музейних установ Львова було вивезено, а згодом знищено мистецькі твори «небезпечних» художників, у тому числі й картини близьких до історика М.Бойчука, І.Труша та ін. Відтак повна реконструкція колекції М.Грушевського неможлива, адже до наших днів дійшли лише поодинокі колекційні речі, що зберігалися в родичів ученого та його дружини. Проте на основі архівних й опублікованих джерел можливе відтворення процесу формування та побутування колекції, виявлення основних джерел її комплектування, встановлення мережі колекціонерських контактів М.Грушевського як складових його колекційних практик.

* Шелудякова Наталія Андріївна – здобувач Інституту історії України НАНУ
E-mail: natalia_shel@list.ru

Колекціонерський досвід М.Грушевського бере початок у дитинстві історика. Малий Михайло захопився збиранням ще в ті часи, коли його родина мешкала у Ставрополі. Сам учений згадував, що «хапався колекціонування прерізних речей, колекціонував їх з незвичайним завзяттям – поки не проходила до них охота»¹. Серед речей, які збирав хлопець, були образки, пера, марки, обгортки з-під цукерок, старі папери, монети, комахи, каміння, рослини тощо. Деякі з цих зацікавлень доволі швидко вичерпували себе, інші тривали довше, як-от нумізматичне зібрання, котре М.Грушевський продовжував поповнювати в гімназійний період життя. Перелік предметів інтересу малого збирача – універсальний для дитячого колекціонування (зазвичай тематика колекцій мало пов'язана з реальними інтересами дитини, і вони складаються з предметів, доступних з її безпосереднього оточення, придатних до гри та включення до дитячих фантазій і наративів)².

Для розуміння функції колекціонування у житті юного М.Грушевського доцільно звернутися до вражень, винесених істориком зі своїх дитячих років. За спогадами вченого, головним тоном його дитинства була «сіра, гнітюча нудьга», в якій бракувало товариства ровесників, природи як важливого компонента дитячого виховання, літератури, цирку, театру та будь-яких інших розваг, тоді як нервова вдача хлопця вже тоді вимагала, «щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене щерть, так, щоб у нім не лишалося порожнього місця»³. Тому допитливий, енергійний юнак із запалом брався до найрізноманітніших справ, які могли б розвіяти одноманітність, заповнити порожнечу, що нею він так нудився. І колекціонування було цілком придатним для цього. Малий Михайло захоплювався процесом збирання, переймався відчуттям зайнятості й можливістю отримання позитивних емоцій. Кожен контакт із набутими «скарбами» був джерелом відчуття успіху, задоволення самим собою – тими зусиллями й особистими рисами, які хлопцеві довелося проявити у процесі їх збирання. З особливим трепетом він ставився до своєї колекції жуків і метеликів, котра була чи не найдорожчим предметом володіння М.Грушевського в дитинстві.

Деякі з колекцій перетнули межу між дитячим та юнацьким колекціонуванням. Так, зібрання монет і марок майбутній історик продовжував поповнювати, навчаючись у Тифліській гімназії. Цей період був часом великого напруження та стресу для домашнього, вразливого хлопця, звиклого до розміреного життя в родинній атмосфері. М.Грушевський змушений був пристосовуватися до нових умов співіснування з іншими учнями, налагоджувати стосунки з ровесниками, завойовувати авторитет. У такій ситуації колекціонування було одним із засобів соціалізації юнака: спільний інтерес об'єднував гімназистів, сприяв становленню певної мережі контактів з іншими учнями-колекціонерами й дорослими, які поділяли це захоплення, а самі зібрання були своєрідним засобом самоствердження в колективі ровесників, приводом для гордості за себе та заздрості з боку інших.

¹ Грушевський М.С. Спомини / Публ. С.Білокопя // Київ. – 1988. – №9. – С.127.

² Loebenberg A. Children's Playful Consumption: the Hidden Negotiations of the Playground and the Home // Play: a Polyphony of Research, Theories, and Issues: Play & Culture Studies. – 2012. – Vol.12. – P.17.

³ Грушевський М.С. Спомини. – С.131.

Важливий стимул колекціонування М.Грушевського отримало у зв'язку з проведенням у 1881 р. у Тифлісі V Всеросійського археологічного з'їзду. Будучи ще «зеленим», юнак не міг сповна оцінити значення цього заходу, і вплив з'їзду на його інтереси радше був опосередкованим загальною атмосферою й ажіотажем навколо нього. Активна робота з підготовки форуму, організація археологічної виставки, проведення розкопок збудили в місцевому загалі великий інтерес до старожитностей. Тифліські базари й антикварні крамниці заповнили старовинні речі, монети, прикраси й т.д. Як згадував М.Грушевський, археологічні знахідки, що значно збагатили експозицію Кавказького музею, справили на нього «сильне і імпазантне враження». Це була його перша зустріч із речовими пам'ятками історії, які дихали минулим життям, збурювали жваву юнацьку уяву⁴.

У зв'язку з цим активізувався процес комплектування колекцій М.Грушевського. Але якщо раніше збирання було радше способом заповнити сірі, самотні дні дитинства, то згодом у свідомості юного колекціонера ця справа набула статусу «археологічних інтересів». Нумізматичне зібрання М.Грушевського, що здебільшого складалося з російських монет XVIII–XIX ст., поступово поповнювалося візантійськими, римськими та східними зразками, які він отримував у подарунок від товаришів і старших колекціонерів. І хоч це було, за власним висловом історика, «нумізматичне сміття» – напівстерті, збиті монети, які для справжнього колекціонера не становили особливої цінності, хлопець неабияк цінував ці набутки та натхненно продовжував нові пошуки. Юнак учашав до антикварних прилавків, де вишукував цікаві екземпляри, як-от сасанідський диргем, який став предметом особливої гордості колекціонера⁵.

Однак далі суто колекціонерського інтересу нумізматичні вправи М.Грушевського не зайшли. Ними хлопець займався фактично навпомацки, не маючи необхідних знань, на які можна було б опертися, або наставника, котрий порадив би й допоміг у підборі екземплярів, увів хлопця у світ історії, що проглядав за кожною монетою. Колекціонерські заняття М.Грушевського поступово зійшли нанівець. Його нумізматичне зібрання стало об'єктом зазіхань із боку інших учнів і, зрештою, зникнення в юного гімназиста деяких монет дуже «підтяло охоту до сеї колекції».

Нового змісту колекціонування М.Грушевського набуло в період зрілості. На відміну від дитячих сформовані в дорослому віці колекції майбутнього вченого стали репрезентативними щодо його поглядів, світосприйняття, аксіологічних установок як зрілої особи. Відновлення колекціонерського заняття М.Грушевського слід пов'язувати з переїздом у 1894 р. до Львова. Тут, у місцевому університеті, він розпочав свою діяльність на посаді ординарного професора кафедри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи», а також активну дослідницьку й науково-організаційну роботу. Саме у цей період відбувалося самоствердження М.Грушевського як історика, кристалізація основних наукових інтересів та пріоритетів. І колекціонування відіграло у цих процесах поважну роль. Його зібрання були тісно пов'язаними з

⁴ Грушевський М.С. Спомины // Київ. – 1988. – №11. – С.126.

⁵ Там само. – С.124.

дослідницькими практиками, науково-організаційною діяльністю, заходами у сфері мистецтва та музейної справи.

Найбільш очевидно цей зв'язок простежувався в колекції археологічних та історичних пам'яток. Її започаткуванню та комплектації сприяли, перш за все, археологічна практика, історичні дослідження та розшуки історика. Так, у 1895 р. М.Грушевський долучився до розпочатих І.Шараневичем розкопок виявленого поблизу с. Чехи (нині – Лугове Бродівського р-ну Львівської обл.) похоронного поля. Зусиллями обох учених, які здійснювали паралельні дослідження, було віднайдено понад 370 поховань, віднесених М.Грушевським до раніше невідомої археологічної культури «Чехи – Висоцько». Фахівці датували знахідки першими століттями нашої ери, однак цю версію спростували пізніші дослідження висоцької культури, здійснені В.Гребеняком, Т.Сулімірським та іншими археологами, котрі віднесли культуру до кінця бронзової – початку залізної доби⁶.

Зібраний М.Грушевським під час польових досліджень матеріал увійшов до складу археологічної колекції історика, котра містила різноманітний глиняний ритуальний посуд (мисочки, ківшики, чарочки) та його фрагменти, бронзові прикраси (шпильки, нашійні прикраси, фібули, браслети), крем'яні уламки різної форми тощо⁷. Інший сегмент археологічних старожитностей становили пам'ятки великокняжих часів, зокрема предмети, зібрані вченим під час виїздів до с. Звенигород поблизу Львова. Тут він ознайомився з топографією місцевості, оглянув старовинне замчище, а також поспілкувався з жителями, які надали відомості про історію та специфіку території, а також значною мірою посприяли й поповненню колекції дослідника. Як результат, у рефераті «Звенигород Галицький: Історично-археологічна розвідка» М.Грушевський увів у науковий обіг значний масив матеріальної старовини, що знаходилася в музейних закладах Львова та приватних зібраннях, і зробив його осердям своєї аргументації щодо місця розташування першої столиці Галицького князівства. На думку вченого, археологічний матеріал, серед якого були підвісні печатки від князівських грамот, бронзові та кам'яні хрестики, енкалпіони, прикраси зі скла, срібла та бронзи тощо, характеризував Звенигород під Львовом як княжу столицю⁸.

Серед залучених істориком археологічних пам'яток зустрічаємо посилання на його власну колекцію. Зокрема позначку «моя [колекція]» зустрічаємо поряд із наступними предметами: сокирка-молоток із полірованого граніту, фрагменти списа зі сірого каменя, крем'яного ножика, браслет із бронзового чотиригранного дроту, енкалпіон із зображенням розп'ятого Ісуса з одного боку та Богородиці – з іншого. Крім того, до складу колекції М.Грушевського

⁶ Див.: *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і мат. Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Л., 1994. – С.46.

⁷ *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах: Археологічна розвідка // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Т.XXXI/XXXII. – Л., 1899. – С.3–7.

⁸ *Грушевський М.* Звенигород галицький: Історично-археологічна розвідка // Там само. – С.11; *Його ж.* Печатка митрополита Константина з Звенигорода // Там само. – Т.XXII. – Кн.II. – Л., 1898. – С.1–2.

входили численні уламки скляних обручок і намиста, а також полив'яні кахельні плитки та фрагменти великої глиняної посудини⁹.

Особливість археологічної колекції М.Грушевського полягала в тому, що процес її формування не був активним і тривалим у часі. Вона втратила свою «життєздатність» тоді, коли припинилося її поповнення, а отже була радше результатом відповідних досліджень, аніж метою цілеспрямованої збирацької діяльності історика. Доволі скоро цей статус підтвердив і акт передачі в 1900 р. археологічного зібрання М.Грушевського до фондів Музею Наукового товариства імені Шевченка¹⁰.

Важливим джерелом поповнення історико-археологічної колекції М.Грушевського були львівські (наприклад Йозефа Томасіка в пасажі Гаусмана¹¹) й київські антикварні крамниці, де він часто-густо натрапляв на цікаві історичні документи та цінні старожитності. Старовинні предмети, книги М.Грушевський багато років купував у Лейби Ігеля, котрий належав до однієї з відомих антикварських династій Львова¹². У Києві це були «Кавказький магазин М.Я.Беша» на Хрещатику, магазин «випадкових речей і меблів» – «Старовина й розкіш» та ін.¹³

Так, про цікаву знахідку в одній зі львівських антикварень М.Грушевський повідомляв на шпальтах «Записок НТШ», де й було опубліковано віднайдені матеріали: інвентар маєтності Дедиголдишки (1585 р.), що становив собою два зшитих аркуші з печатками, на яких зображено герби з ініціалами імен; другий – заставна умова князів Слуцьких (1589 р.) з родовими печатками¹⁴.

Безумовно, у зібранні М.Грушевського подібних документів було чимало. За відомостями Ф.Ернста, у київській оселі вченого зберігалися документальні пам'ятки, приватне листування XVII–XVIII ст., акти давнього київського магістрату тощо¹⁵. І.Гирич звернув увагу на те, що про цю частину київської колекції дає уявлення «Ілюстрована історія України» (1911 р.) М.Грушевського, де як ілюстрації використано печатки XVII ст. Так, у коментарях до малюнків учений зазначав, що саме з його особистого зібрання походять оригінали документів, з яких В.Кричевський змалював печатки: київські міські печатки першої половини XVII ст., 1671 р. із зображенням міського герба, печатки Переяслава із вежею з хрестом польських часів (першої половини XVII ст.) та новіша – другої половини XVII ст., магістратська печатка м. Остер, а також печатки остерського сотника Я.Шафрана, городского отамана В.Щупаки¹⁶. За припущенням І.Гирича, до колекції М.Грушевського могли потрапити до-

⁹ Грушевський М. Звенигород галицький... – С.16–26.

¹⁰ Грушевський М.С. В справі Музею при Науковім товаристві ім. Шевченка: Відозва до ш. земляків // Його жс. Твори: У 50 т. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – Л., 2002. – С.220.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.33, 38, 42.

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.176.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.19.

¹⁴ Грушевський М.С. Два документи з внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в. // Записки НТШ. – Т.ХІІІ. – Л., 1896. – С.1.

¹⁵ Эрст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. – К., 1918. – С.12.

¹⁶ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С.326–328.

кументи магістрату, що зберігалися в старих київських родинях, адже магістратський архів майже повністю загинув у пожежі 1811 р.¹⁷

До зібрання М.Грушевського слід віднести і стародруки, які займали проміжну позицію між колекцією історичних пам'яток та книгозбірнею історика. Свого часу вчений мав репутацію «великого аматора і знавця старого друкарського куншту». Цьому сприяли його дослідження історії українського друкарства, намагання відродити старі традиції мистецтва вітчизняної книги й, зрештою, його збирацька діяльність. Закоханий у красу стародруків, М.Грушевський не міг не збирати їх як для власної колекції, так і для очолюваного ним Наукового товариства імені Шевченка. Певна річ, це не були речі загальнодоступні, нерідко вишукувалися в антикварів за значні кошти, а тому оригінали не стільки цінилися через своє джерельне значення, скільки виступали предметом розкоші й набували ваги культурно-історичних пам'яток, а отже прирівнювалися до музейних експонатів.

На сторінках популярної публікації М.Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» натрапляємо на відсилки до оригіналів українських стародруків із зібрання НТШ. Серед них – «Апостол» (Львів, 1574 р.), «Октоїх» (Дермань, 1604 р.), «Учительне Євангеліє» (Крилос, 1606 р.), «Анфологіон» (Київ, 1619 р.). Тут-таки згадка про те, що знімки з Печерського патерика 1768 р., використані як ілюстрації, – зі складу особисто-го зібрання М.Грушевського.

У власності вченого були також першодруки І.Федорова – «Євангеліє учительне» 1569 р., надруковане у Заблудові, та львівський «Апостол» 1574 р. Ці книги М.Грушевський придбав у 1916 р. в Москві під час свого заслання. Ще напередодні Першої світової війни він планував видати книжку з якнайповнішим використанням графічного матеріалу львівського «Апостола», і у зв'язку з цим історик задався пошуком його примірника. Повертаючись в Україну, М.Грушевський віз «прегарні примірники українських першодруків»: «Вечором у вагоні я не втерпів, щоб ще раз не поглянути на сі чудові пам'ятки нашої старої графіки, і положив їх собі під подушку, лягаючи спати; але більше не довелось мені їх побачити, бо на світанні вагон сей згорів з усім»¹⁸. Попри те, що первинним призначенням стародруків було слугувати джерелом графічних зображень, їх цінність для М.Грушевського цим не обмежувалася. Вони не були просто робочим матеріалом, адже до нього не ставляться із таким захопленням та замилюванням: «А все ж і досі залоскоче коло серця, коли згадаю сі розкішні фоліанти, величаве письмо, стильні оздоби, прегарну киноварь, увесь сей маестат нашого старого друкарського куншту»¹⁹. Тут – і особливий пієтет до старовини, і естетське замилювання зовнішнім оздоблення давніх книг, і ностальгія за книгою як твором мистецтва, а не «механічною в'язанкою нумерованих листів». Саме таке трепетне ставлення до творів старовинного друкарства відділяло їх від загальної маси книжок, зібраних істориком за своє життя.

¹⁷ *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 1995. – №1. – С.103.

¹⁸ *Грушевський М.С.* Українські стародруки // *Його жс.* Твори: У 50 т. – Т.9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – Л., 2009. – С.239.

¹⁹ Там само.

Видавнича й популяризаторська діяльність М.Грушевського, його реноме знавця української старовини сприяла тому, що до вченого нерідко зверталися краєзнавці й дослідники власної генеалогії – по наукову консультацію, сільські священики – із пропозиціями купити старі церковні речі та ікони, аматори – з відомостями про досі незнані портрети історичних діячів тощо. Такі контакти були ще одним джерелом надходження предметів до колекції М.Грушевського.

Історик отримував чимало пропозицій купити ті чи ті предмети старовини, як-от дві старосвітських речі, про які йшлося в листі житомирського аматора В.Горячого: уніатські різьблені жертвенник і панікадило, знайдені у дзвіниці церкви села Білоцького²⁰. У 1910 р. полтавський поміщик В.Бутович переслав М.Грушевському зображення з поличчя І.Мазепи XVII ст.²¹ А в 1912 р. український фольклорист і письменник Б.Заклинський повідомляв про перебування в одному з сіл поблизу Товмача двох старовинних портретів, на одному з яких, вірогідно, І.Виговський²². Не виключено, що деякі з цих предметів історик таки придбав для своєї колекції.

Як подяку за «цінний дар українському громадянству», що нею стала «Ілюстрована історія України», у 1911 р. історик-любитель В.Різников надіслав М.Грушевському фотознімки портретів українських гетьманів, котрі зберігалися у приватних руках у Батурині, а також світлини із зображенням церкви Мазепи, пам'ятника Розумовському та фортечної стіни²³. Ознайомившись з фотографіями, М.Грушевський виявив бажання придбати оригінали портретів і встановив контакти з їх власником – М.Радою. Останній не був упевненим у справжності зображень, і лише зазначав, що не так давно за них пропонували чималі суми. Серед них – портрети І.Мазепи, П.Орлика, П.Дорошенка, П.Полуботка, С.Палія. Перші чотири, як зазначав М.Рада, мали розмір 16/12 вершків (71x53 см), а картина із зображенням С.Палія – 22/18 вершків (97x80 см)²⁴. Можемо припустити, що й ці портрети потрапили до колекції М.Грушевського.

У певному сенсі спорідненою із зібранням історичних пам'яток М.Грушевського була його колекція предметів декоративно-прикладного мистецтва, про чие поважне місце у життєвому просторі історика свідчать його власні згадки у знаковій статті «На переломі». Тут натрапляємо на цілий реєстр цінностей, утрачених родиною Грушевських під час більшовицького наступу на Київ у 1918 р.: «Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і листування, колекція українських старожитностей, що збирав я багато років, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»²⁵.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.42–43.

²¹ Там само. – Спр.369. – Арк.1–6.

²² Там само. – Спр.483. – Арк.27–27 зв.

²³ Там само. – Спр.304. – Арк.68.

²⁴ Там само. – Арк.89.

²⁵ *Грушевський МС.* На переломі // *Його ж.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали / Ред. і вступ. ст. Л.Винара. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.5.

За цим переліком непоправних втрат стоїть не стільки підрахунок матеріальних збитків, скільки оповідь мовою матеріальної культури про життєвий уклад і культивовані в ньому цінності. Тут бачимо предметне оточення М.Грушевського, в якому він жив, працював і творив, та яке несло на собі виразний відбиток особистості історика, його звичок, смаків, інтересів. Як засвідчує перелік, предмети декоративно-прикладного мистецтва займали важливе місце в оточенні вченого. Фарфор і фаянс, килими, вишивки, меблі тощо, так чітко й однозначно співвіднесені істориком із власним життям, були не просто частиною обстановки будинку, а вагомим елементом його світогляду, уявлення про самого себе.

Про колекцію порцеляни та фаянсу, яка загинула в пожежі у фамільному київському будинку Грушевських, знаємо зі слів самого історика. Однак, безумовно, перші придбання фарфору слід віднести до львівської доби життя вченого. Одним з улюблених місць, де М.Грушевський купував старовинні речі, у тому числі й фарфорові, була згадана вище крамниця Йозефа Томасіка. У щоденнику зафіксовано такі виходи подружжя Грушевських: «Рано виходили. Були у Томасіка – антиквара і в кавярні» (запис за 1 лютого 1904 р.)²⁶; «Ходили рано до міста, у Томасіка купив грамоту [...] і деякі дрібниці» (запис за 27 квітня 1904 р.)²⁷; «Купили гарненьку карафочку від Томасіка»²⁸.

Про наявність фарфорових виробів на львівській віллі дізнаємося також з уривчастих згадок про них у листах Марії Грушевської, яка після смерті чоловіка в 1934 р. була змушена дистанційно розпоряджатися залишеним у Львові майном. За розпорядженням господині, деякі найбільш цінні речі з будинку передали її родичам Мочульським. У цій справі М.Мочульський звертався до К.Студинського, який тимчасово адміністрував будинком. Зокрема М.Мочульський мав намір забрати «срібні ложки» – столове срібло з вигравірованою монограмою «МГ», а також «якісь речі з копенг[агенської] порцеляни, як каламар тощо», про які згадувала Марія Сильвестрівна²⁹.

Деяке світло на предмети, що зберігалися на віллі у Львові, проливає й листування щодо звільнення цього будинку за наказом німецьких окупаційних властей у 1941 р. Серед вивезених тоді речей були чашки та чайник із фарфорового чайного сервізу, а також великий столовий і чайний сервізи, карафа, чарки, декілька дрібних фарфорових речей, які зберігалися в родині Шпрагів³⁰. Очевидно, про згадані великі фарфорові сервізи Марія Сильвестрівна писала до Казимири Нікодемівич та Марії Деркач, прохаючи їх продати в 1947 р.³¹

На жаль, листування не дає жодних деталей щодо фарфорових сервізів та інших дрібних речей, їх виробника, датування чи художнього оформлення. Немає сумнівів, що це були вироби європейського походження – найімовірніше, популярний на той час саксонський фарфор, який прийшовся до смаку

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.33.

²⁷ Там само. – Арк.38.

²⁸ Там само. – Арк.42.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.362. – Оп.1. – Спр.354. – Арк.34, 45 зв.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.955. – Арк.8–9.

³¹ Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упор. М.Магунь. – Л., 2008. – С.62.

М.Грушевському і був присутній у його київській колекції. З інших західно-європейських фарфорових фабрик у зібранні було представлено вироби англійської марки «Веджвуд». Сьогодні у фондах Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (м. Київ) зберігається фарфоровий чайний сервіз із 9 предметів (цукерниця, чайник, 4 чашки, 3 блюдця). Працівники установи зазначають, що цей сервіз не є цілісним, а складається з двох серій: чашки й цукерниця відносяться до серії «Феррара» та датуються не пізніше 1860-х рр., а чайник і блюдця оздоблені орнаментом «Стрічка з китайською трояндою» ймовірно того ж періоду. «Веджвуд» був популярним серед поціновувачів фарфору. Хоч ідеї цієї марки щодо оздоблення не завжди були оригінальними й нерідко запозичувалися в інших, саме її вироби втілювали британську вишуканість, і слугували знаком витонченого смаку їх власників³².

Комплектуванню колекції М.Грушевського (не тільки фарфорової, але й зібрання килимів, українських старожитностей тощо) неабияк сприяв художник і щирий приятель родини історика – В.Кричевський, котрий часто був ініціатором поїздок на ярмарки, ринки й до антикварних крамниць, особливо на Подолі, де Грушевські нерідко купували старовинні речі. Активізувалися такі виїзди після зведення будинку на вул. Паньківській та у зв'язку з необхідністю умебльовувати й оздоблювати нове помешкання родини. Зокрема на Зелені свята 1909 р. Грушевські у супроводі саме В.Кричевського відвідали ярмарок на Куренівці, а 22 травня у своєму щоденнику історик занотував: «Замість шафи пішов на межигірські фаянси, купив у “Івана Петровича” цвіточника, потім пішов до нього додому й купив ще пару, і до Штейндель, колекціонерки, пішовши звідти, купив дещо (тарілочки і кубочки Миклашевського) [...] А потім у Штейндель купили стіл, вишивки etc»³³. А вже за два дні М.Грушевський і В.Кричевський поїхали на Поділ, де в одного татарина натрапили на килимки, гарну шкатулочку, межигірські тарілки, шафу, комод³⁴. Інший виїзд М.Грушевського на подільські ярмарки увінчався купівлею «гарної посуду» – як можна припустити, старого українського фарфору.

За проханням М.Грушевського на Поділ їздив також Ю.Тищенко, який був повіреним ученого у видавничих справах, а також наглядав за будинком у часи відсутності Грушевських у Києві. Їх листування свідчить про те, що Ю.Тищенко шукав старовинні мистецькі речі для історика, а також здійснював розрахунки з антикварами. У листі від 20 серпня 1912 р. Ю.Тищенко звітував: «У Григорія нема нічого. Був у неділю хрест межигорський, але розбитий і коштував 7 руб., так що я не взяв, та й Кричевський не радив»³⁵. Однак неідеальний стан хреста не став перешкодою для М.Грушевського, і він наполіг на його придбанні.

Слід наголосити на тому, що зібрання фарфору не комплектувалися окремо від колекцій скла, килимів, старовинного срібла, меблів тощо. За відомос-

³² Англійська порцеляна з колекції родини Грушевських [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:Англійська_порцеляна_Веджвуд_з_колекції_родини_Грушевських

³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.271.

³⁴ Там само. – Арк.271 зв.

³⁵ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Ред. Л.Винар, І.Гирич; упор. О.Мельник. – К., 2012. – С.314.

тями Ф.Ернста, у складі колекції М.Грушевського був невеликий, але цінний набір богемського, венеціанського та українського скла – пляшок, ведмедиків, барилець, штофів, бокалів, чарок і т.ін. Старовинні речі здебільшого купувалися на Подолі, зокрема в київському магазині «випадкових речей і меблів» «Старовина й розкіш», власником якого був Д.Сидельников, а також місцевого антиквара на ім'я Григорій. Так, 20 серпня 1912 р. Ю.Тищенко звітував: «Сідельникову сьогодні дав 300 рублів і просив держать річи для Вас. Він закупив багато старого срібла. Багато має всяких актів і паперів з підписами гетьманів. Я казав (обіцяв) сховати до Вашого приїзду»³⁶. До того ж відомо, що М.Грушевський був клієнтом магазину кавказького срібла М.Бебеша. Збереглася надіслана вченому картка від власника крамниці з рахунком за придбаний товар³⁷.

Не менш цінною для самого власника була величезна колекція старовинних і сучасних істориків українських та перських килимів, яка налічувала більше сотні екземплярів³⁸. Килими М.Грушевський почав збирати ще у Львові. Він віддавав перевагу старим виробам, купленим безпосередньо в гуцулів за допомогою власних комісіонерів. Крім того, щоденникові записи М.Грушевського відсилають до В.Кричевського як одного з джерел постачання килимів для історика: «Василь Григорович привіз коври [...] Потім зводив рахунки з Галею і з Василем Григоровичем за коври [...] Посмущали наші душі сі килимки, нараз від Амвросієва і Капніка попривозили; не було вже грошей – а платили баснословесно»³⁹. В.Кричевський був великим шанувальником старовинних українських килимів і вишивок, зібрав унікальну колекцію високої мистецької й історичної цінності. Художник одержував килими від торговців, які масово скуповували їх по селах і привозили цілими купами. Таку купу, що налічувала близько двох десятків килимів, можна було придбати за 1 тис. руб., і з-поміж них Василь Григорович обирав найліпші – для себе, а інші – продавав. За спогадами сучасників, серед раритетів колекції художника була одна китайська вишивка сріблом, золотом і шовком завдовжки понад 5 м, килим Полуботка, великий український гобелен тощо⁴⁰. Придбані в перекупників старовинні килими, а також інші предмети побуту, як-от кераміка, скло, мідний та олов'яний посуд тощо, потрапляли й до складу колекції М.Грушевського.

Іншим важливим сегментом колекціонування вченого було збирання предметів народного вжитку – його відомої так званої «гуцульщини». Саме з нею в літературі найчастіше пов'язують факт колекціонування М.Грушевського. Своєю відомістю ця колекція завдячує, насамперед, власне історикові, котрий активно впроваджував її в публічний простір через виставкову та публіцистичну діяльність. Близьке знайомство М.Грушевського з гуцульською культурою, ба більше – занурення в неї, відбулося під час щорічних візитів львів-

³⁶ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка. – С.314.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.19.

³⁸ Ернст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. – С.12.

³⁹ Грушевський М. Щоденник 1910 р. / Упор. і передм. І.Гирич, О.Тодійчук // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.102.

⁴⁰ Щербакієвський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. – Лондон, 1954. – С.23.

ського професора та його родини до карпатського села Криворівні. Місцевий побут і культура полонили уяву, надавши поштовху колекціонерському захопленню. Спершу вчений захопився збиранням натільних хрестиків, у чому отримав допомогу від місцевого пароха О.Волянського⁴¹. Згодом коло колекціонерських інтересів М.Грушевського розширилося й він почав збирати найрізноманітніші речі гуцульського народного вжитку. У 1903 р. до історика, за порадою О.Волянського, звернувся учитель із с. Голови Л.Гарматій із пропозицією придбати деякі гуцульські речі⁴². Відтоді він став постійним комісіонером М.Грушевського, а також активним діячем у справі комплектування музейних зібрань НТШ.

Збирання предметів гуцульської автентичної культури відбувалося за доволі складних умов. Найперше, на подібні речі полювали антиквари та любителі старовини – не тільки українські, але й польські, мадярські, які нерідко вивозили придбане за кордон. «Небавом однак буду приневолений вислати [зібрані речі] з сеї причини, щоби з хати ся збути і з очей полюючих на се панків. Староста [...] намагаєсь від мене купити кременові креси і капальові пістолі гуцульські. А щоби увільнитись від сего, або сховаю, або вишлю при спосібності, не ждучи на те, чого ще не купив»⁴³, – писав до М.Грушевського Л.Гарматій. Окрім того комісіонер зіткнувся з труднощами й у спілкуванні з місцевим населенням. Гуцули так просто не віддавали навіть речі, які вже вийшли з ужитку: одні намагалися виторгувати якомога більше грошей; інші – боялися «чінок» (злих чар); для третіх вигадливий учитель власноруч майстрував нові предмети, обмінюючи на них старі⁴⁴.

У 1905 р. на замовлення львівського професора Л.Гарматій зібрав для Музею НТШ чималу колекцію «заборів» – вишивки на кінці традиційного жіночого головного убору⁴⁵. Надіслані вчителем перемітки неабияк вразили Марію Сильвестрівну Грушевську й надихнули на те, щоб зібрати подібні для власного вжитку. Так, у листі до Л.Гарматія вона писала: «Щойно дістали прислану Вами колекцію заборів, колекція прегарна і просимо збирати ще далі... Я знов від себе прошу, коли Ваша ласка, дістати мені чи може замовити виробити 12 штук таких заборів, але з полотном і то льняним, аби можна їх було уживати на ручники – довжини 1 м 60 см – 170 см. Посилаю кілька зорів, які нам найбільше сподобалися; було б дуже приємно, якби кожний ручник був иньший, по можности з сухозолотом, а вишивка широка»⁴⁶.

Окрім рушників Л.Гарматій збирав для колекції М.Грушевського хрестики, зґарди (гуцульська шийна прикраса у вигляді нанизаних на шнурок або дротину мідних хрестиків), чільця, пістолі, люльки, пушки (касєтка для тютюну), гарапники (довгий батіг, сплетений із тонких ремінців), кресала, келихи, бляшанки, ріжки, топіріці тощо.

⁴¹ Паныкова С., Старков В. Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.13/14. – К., 2009. – С.563.

⁴² ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.406. – Арк.3.

⁴³ Там само. – Арк.5–5 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.10 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.17 зв.

⁴⁶ ЦДАК України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2259. – Арк.9.

Чимало речей у будинку М.Грушевського, у тому числі колекційних, було виготовлено на замовлення народними майстрами – Ю.Шкрібляком та його синами, В.Якіб'юком, М.Мегединюком. Здебільшого це різьблені, а також декоративні предмети з мосяжу та бронзи. Збережене листування історика з М.Шкрібляком засвідчує, що різьбяр продав чимало своїх речей М.Грушевському. Серед них – столик, прикрашений традиційною мистецькою різьбою, декілька кухлів, пушки для тютюну, тарелі, традиційна гуцульська різьблена трійця тощо⁴⁷.

Учений, захоплений народним мистецтвом, витрачав чималі кошти на придбання предметів для своєї колекції. 20 січня 1905 р. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Мик[ола] Шкрібляк прислав столик і тарілі. Скоро буду без штанів з тою штукою й накладами»⁴⁸. А згодом навала запропонованих йому речей і зовсім розохотили збирача: «Зрана був Гарматій з ріжними музеаліями, і Федорова Шкріблякова (сам Федор був вчора) – з річами – хоч се міні вже не дуже по нутру й задосить тих річей Шкріблякових»⁴⁹.

Слід наголосити, що ціннісноутворюючим для М.Грушевського у процесі формування колекції був критерій автентичності, укоріненості в народних традиціях, здатність вбирати у себе риси етнічної самобутності. Свої вимоги вчений формулює в одному з листів до Л.Гарматія: «Дуже радий закупити від Вас Вашу колекцію, та річи мусів би бачити, оскільки вони характеристичні (яко гуцульські)»⁵⁰. Крім того, сплав функціональності та естетики, присутній у кожному народному предметі, в інтерпретації М.Грушевського зберігав свою силу, однак пропорційність цих елементів було значно зміщено в бік естетики. Саме у цьому зсуві слід шукати ключ до розуміння колекції. Учений не приховував свого захоплення гуцульською культурою та мистецтвом, визнаючи Карпатський край «найбільш артистичним кутом не тільки України, а може цілої Слов'янщини»⁵¹. Народних майстрів, котрі виробляли ці речі, історик називав не інакше, як «селяни-мистці», і щиро захоплювався, як вони «вирізують з дерева, мережать, набивають мідними дротиками, намистом і різноколіровим деревом різні візерунки, і таке воно гарне, що і найбільший майстер ліпше б не утяв. Їх вироби переходять на різних музеях і всі дивуються їх красі»⁵².

Система цінностей, що лежала в основі колекції М.Грушевського, реалізувалась засобами громадсько-культурної діяльності історика. Так, його ім'я знаходимо серед основних донаторів Музею НТШ, а у 1904 р. М.Грушевський став засновником і головою Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, одним із популяризаторських заходів якого було проведення виставок. Учений брав активну участь в організації цих заходів, нерідко надаючи для експозиції предмети з власного унікального зібрання. Твори

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.836. – Арк.1–14, 23.

⁴⁸ Там само. – Спр.25. – Арк.60.

⁴⁹ Там само. – Арк.155.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2259. – Арк.17.

⁵¹ Там само.

⁵² *Грушевський М.* Селяни-мистці // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.3: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). – К., 2005. – С.305.

відомих гуцульських різьбярів із колекції М.Грушевського експонувалися на повітовій виставці в Косові (1904 р.), Усеукраїнській мистецькій виставці у Львові (1905 р.) тощо. Проведення останньої ув'язувалося з маніфестацією єдності українського мистецтва – не тільки художніх традицій Наддніпрянської України та Галичини, але й високого, елітарного мистецтва – із мистецтвом народним. Показово, що у протоколах засідань виділу Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, що організувало виставку 1905 р., вона фігурує як «вистава української штуки і українського артистичного промислу», а центральним завданням, яке ставили перед собою організатори, було відзначення народних майстрів спеціальними нагородами. Так, на засіданні 18 лютого 1905 р. було ухвалено присудити Миколі й Василеві Шкріблякам золоті медалі, М.Мегединюкові – срібну медаль, а Федорові Шкрібляку – похвальний диплом⁵³.

Описуючи виставку, польський художник Р.Братковський дивувався такій розстановці пріоритетів організаторів, однак визнавав високу мистецьку цінність і майстерне виконання представлених народними умільцями творів. «Клейнотиком смаку, міри і якоїсь дістінкції⁵⁴» оглядач називав пушку Юрія Шкрібляка, що була власністю М.Грушевського: «Орнамент розложений скромно, без переладовання, з великою артистичною мірою; блискучок ужито дуже вміло, – все збуджує щирий подив, відки у примітивного гуцула взяло ся стілько артистичного смаку, який видно в кожній його дрібниці, чи то буде листва, чи пушка, чи мірка на муку»⁵⁵.

Український художник І.Труш, який також збирав твори народного мистецтва, у відгуку на виставку дав високу оцінку як самим гуцульським виробам, так і зібранню М.Грушевського: «Найінтересніше представлялося гуцульське сницарство в дереві. Завдяки великій і добірній колекції професора Грушевського було воно репрезентоване як найгарніше. Отсі вироби гуцульських майстрів, виставлені на всесвітній виставі артистичного промислу могли би конкурувати, як не з найліпшими творами міського промислу, продукції вишколених артистів – то на всякий випадок з усякими творами найгарнішого паралельного артистичного промислу усіх народів»⁵⁶.

Естетичні смаки та потяг до прекрасного М.Грушевського також проявився в його любові до творів образотворчого мистецтва. Як й інші плоди збирацької діяльності вченого, колекція живопису сьогодні не існує як цілісне явище: значна частина картин загинула в пожежі на вул. Паньківській у Києві, інша – розпорошена по приватних зібраннях, музеях, або знищена в радянські часи. Особливістю цієї збірки була її роззосередженість: твори образотворчого мистецтва зберігалися в будинку Грушевських у Львові, київ-

⁵³ *Купчинський О.* Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // *Записки НТШ.* – Т.СХХХVII: Праці секції мистецтвознавства. – Л., 1994. – С.404.

⁵⁴ Дистинкція – досконалість, висока майстерність виконання, що вирізняє той чи інший предмет серед решти подібних.

⁵⁵ *Братковський Р.* Перша вистава укр. штуки і промислу у Львові // *Літературно-науковий вістник* (далі – ЛНВ). – Т.29. – Кн.3. – Л., 1905. – С.250.

⁵⁶ *Труш І.* Вистава українських артистів // *Артистичний вісник.* – Зош.2/3. – Л., 1905. – С.24.

ському фамільному домі, а також, можна припустити, і на віллі Грушевських у Криворівні. До її складу входили роботи знаних українських художників, переважно сучасників М.Грушевського – І.Труша, М.Бойчука, М.Жука, Ф.Красицького, В.Кричевського та ін. Чимало з них згоріли 1918 р. разом із будинком у Києві. Можна тільки здогадуватися про мистецькі скарби, що там зберігалися, якщо, до прикладу, за поданими С.Паньковою відомостями, у родині сестри М.Грушевського – Ганни Шамрай, котра проживала у флігелі на вул. Паньківській, 9, ще в 1920-х рр. зберігалися мистецькі твори М.Бурачека, Г.Мясоедова, П.Холодного, понад 50 полотен В.Кричевського тощо⁵⁷.

Слід зазначити, що формування живописного зібрання стало відображенням мистецьких зв'язків М.Грушевського, його особистих знайомств і співпраці з українськими художниками. Так, замовлення чи придбання картин було знаком прихильності історика, визнанням таланту митця. Водночас не можна оминати увагою й загальнокультурний вимір збирання мистецьких творів, позаяк М.Грушевський уважав одним з обов'язків української еліти підтримку саме вітчизняного мистецтва⁵⁸.

У приватній власності Грушевських свого часу перебувала велика кількість картин відомого українського художника, майстра психологічного портрета та витонченого ліричного пейзажу І.Труша. Їх поява у житловому просторі родини історика пов'язана з періодом кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли живописець входив до так званої «клички Грушевського». Учений неодноразово давав високу публічну оцінку творчості І.Труша як важливої складової українського художнього життя. Йому імпонувала плодovitість митця, його невпинна робота над собою, постановка нових цілей і завдань, у чому відомий історик убачав запоруку не тільки особистого творчого зростання художника, а й поступ усього українського мистецтва⁵⁹.

Особиста оцінка М.Грушевського виражалася, передусім, у замилюванні роботами митця, які він купував і замовляв для інтер'єру власного будинку. Із листа художника до А.Драгоманові відомо, що в 1900 р. М.Грушевська купила у І.Труша декілька невеликих етюдів, котрі експонувалися на його другій персональній виставці⁶⁰. А вже на Всеукраїнській мистецькій виставці 1905 р. більшість виставлених робіт І.Труша були власністю М.Грушевського. Здебільшого це невеличкі живописні етюди, серед яких, за відомостями Р.Братковського, були: «Ч.43 – кипариси на селединовім небі, ч.27 – одинока сосна, ч.37 – над Дніпром, ч.24 – вечір у георгієвськiм монастирі і т.д.»⁶¹.

Крім того, І.Труш був автором портретів Михайла та Марії Грушевських (кінця 1890-х, 1901, 1903 рр.), що нині зберігаються у фондах Національного музею у Львові ім. А.Шептицького. Цінним експонатом у живописній колекції

⁵⁷ Панькова С. Василь Кричевський та Михайло Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2014. – №6. – С.47.

⁵⁸ Грушевський М.С. Друга вистава образів Ів[ана] Труша // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.1. – С.226.

⁵⁹ Там само. – С.223–225.

⁶⁰ Див.: Сидор О. Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і мат. Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.286.

⁶¹ Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. – Т.29. – Кн.3. – С.252.

М.Грушевського був портрет дочки Катерини пензля І.Труша, замовлений родиною 1903 р. до дня народження улюбленої Кулюні. Зображення, яке іноді порівнюють зі знаменитою «Інфантою» Д.Веласкеса, було репродуковане у львівському «Артистичному віснику», а оригінал до 1941 р. зберігався в будинку Грушевських у Львові. Сьогодні він займає почесне місце в експозиції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві⁶².

Серед картин, котрі прикрашали львівське помешкання М.Грушевського, були й полотна М.Жука, який входив до кола особистих знайомств історика. Учений придбав картину художника «Смуток», що експонувалася на Всеукраїнській виставці у Львові 1905 р. А в день іменин Марії Грушевської в 1909 р. митець подарував їй стилізоване панно «Яблунева гілка», про що свідчить дарчий напис автора. Панно прикрашало львівську віллу Грушевських, а у часи воєнних і політичних перипетій опинилося у власності родини Микласевичів, звідки й було передане до фондів Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові⁶³.

М.Жукові також випала честь портретувати родину Грушевських. Перебуваючи 1909 р. у Криворівні, художник написав портрет Катерини Грушевської⁶⁴. Тоді ж, як свідчить щоденник історика, М.Жук працював над графічними зображеннями Михайла й Марії Грушевських. 9 серпня 1909 р. вчений занотував: «Сьогодні закінчив мій портрет – яко тако, я поручив йому зробити маленький портрет Маринці»⁶⁵. На жаль, подальша доля цих полотен невідома.

Частим гостем у будинку львівського професора був М.Бойчук, з яким М.Грушевський також підтримував теплі особисті стосунки, залучав до співпраці у НТШ та своїх видавничих проєктах. Не виключено, що роботи художника зайняли належне місце у живописній колекції історика. Зокрема в листі ще часів свого навчання у Кракові художник звертався до М.Грушевського: «[...] допікає мені матеріальна нужда бо нема защо ніто приборів малярських купити, ні хати відповідної винаймити, ні защо одіжини полудської доброї справити, словом голод і холод. Тому то Вас, великий мій Добродію, прошу, пришліть мені той гріш (ніби-то задаток на образи), що з своєї ласки обіцялисьте»⁶⁶. Сьогодні важко встановити, чи виконав М.Бойчук свої зобов'язання, і про які саме картини йшлося. Цілком можливо, що про портретування М.Грушевського та його родини. З архівних джерел відомі плани митця «розпочати портрет Кулюнечки»⁶⁷. А на 1910-ті рр. припадає робота М.Бойчука над зображенням М.Грушевського. На сьогодні відомо про три ескізи портрета, уведені в науковий обіг упродовж 1990-х рр. Два (виконані на папері графітним олівцем і чорною аквареллю) зберігаються у Львівській

⁶² Портрет Катерини Грушевської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:Портрет_Катерини_Грушевської

⁶³ *Магунь М.* Михайло Жук і родина Грушевських // Український історик. – 2004/2005. – №3-4/1. – С.78–79.

⁶⁴ *Жеплинська О.* Невідомий портрет Катерини Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – №2. – С.161–162.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.290 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.350. – Арк.2.

⁶⁷ Там само. – Арк.6.

національній галереї мистецтв ім. Б.Возницького; ще один ескіз, датований 1912–1913 рр., перебуває у фондах Національного музею у Львові⁶⁸.

Найближчим із-поміж художників для М.Грушевського, безумовно, був В.Кричевський. Ученого й митця пов'язувала багаторічна особиста дружба та плідна творча співпраця. Їхній тандем увійшов в історію українського друкарського мистецтва, зокрема, намаганнями відродити стару графіку, переосмислити, пристосувати її традиції до нових естетичних запитів. Оформлені живописцем видання М.Грушевського «Ілюстрована історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «Наша політика» розглядалися як «реакція проти мистецького нігілізму в українській книзі», а у творчості В.Кричевського у цьому напрямі мистецтвознавці вбачають свідчення становлення національного варіанту модерну у книжковій графіці⁶⁹.

Художник також зробив свій внесок у зведення фамільного будинку Грушевських у Києві, спроектувавши оздоблення шестиповерхової будівлі із залученням майолікових панелей, різних конфігурацій вікон, а також розробивши проект численних елементів інтер'єру⁷⁰. Коли будівництво завершилося, М.Грушевський і В.Кричевський стали сусідами. У мансарді розташувалася робітня художника, сповнена українських старожитностей, кераміки, скла, старовинних українських і східних килимів, археологічних пам'яток, творів народного вжиткового мистецтва тощо⁷¹.

Київське життя М.Грушевського було нерозривно зв'язане з особою В.Кричевського: їх єднали доброзичливі особисті взаємини та дружба, що давала плоди не тільки у творчій співпраці, а й у побуті. Художник був головним порадником, помічником в облаштуванні Грушевськими свого помешкання, допомагав обирати меблі, килими, посуд тощо, а іноді, як ішлося вище, був і безпосереднім постачальником речей для колекції М.Грушевського, а також щедро обдаровував своїми картинами вченого та його родину. На жаль, історикові й художникові довелося розділити й гіркоту від втрати всього, що складало їхній повсякденний світ: після обстрілу більшовицькими загонами Києва в 1918 р. у вогні вщент згорів будинок на вул. Паньківській, 9, із майна майже нічого не вдалося врятувати.

Оцінюючи колекціонерський досвід М.Грушевського у цілому, можна стверджувати, що його колекціонування було процесом розгортання єдиної – універсальної – колекції. На різних етапах життя історика він формував різноманітні за тематичним спрямуванням зібрання, однак, попри свою автономність, вони були лише частиною загального проекту всеохоплюючої колекції. Її формування слід розглядати як відображення універсальності самої постаті М.Грушевського, його потягу до всеосяжності та синтетизму, що проявився в

⁶⁸ *Юрчишин О.* Михайло Бойчук та Михайло Грушевський (Нові відомості про львівський період творчості визначного майстра) // *Сучасність*. – 1994. – №7/8. – С.140–148.

⁶⁹ *Антонович Д.* Українська книга // *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська*. – К., 1993. – С.143.

⁷⁰ *Панькова С.* Василь Кричевський та Михайло Грушевський. – С.45.

⁷¹ *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С.70–71.

розмаїтті інтересів історика та притаманному йому енциклопедизмі знань і сфер компетентності.

Українські старожитності, предмети народного вжитку, твори декоративно-прикладного мистецтва, картини митців співіснували в єдиному просторі, і їх поєднання було для історика звичним. «Я чув себе щасливим, по кількох літах заслання, в своїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва – образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські згір'я і долину Дніпра»⁷², – згадував учений про своє повернення до Києва в 1917 р.

Особливістю феномену колекціонування у цілому є його побутування на межі особистого й публічного. Колекція завжди ґрунтується на суб'єктивній компоненті. Вона є сутністю, створеною колекціонером, і її значення визначається в рамках його індивідуальної системи цінностей. Чимало сучасних зібрань, позбавлених об'єктивної культурно-історичної цінності, культивуються власниками завдяки зв'язку з особистістю колекціонера, його бажаннями, потребами, захопленнями, інтересами тощо. Водночас колекціонування неодмінно потребує соціальної авторизації у вигляді схвалення або, принаймні, прийняття. Без цього колекціонування існувало б у тіні власницьких інстинктів та одержимості. Соціальне прийняття трансформує індивідуальну пристрасть до збирання в культурно санкціоновану практику: колекціонування в очах самого колекціонера набуває благородної мети – чи то збереження недовготривалого мистецтва, чи то трансляція знань⁷³.

Досвід М.Грушевського у цьому відношенні – не виняток. Індивідуально-особистісний вимір функціонування колекції, зокрема відображення в ній світогляду, цінностей, смаків і преференцій історика, завжди доповнювався публічним. Колекція не замикалася на особі колекціонера, а передбачала вихід назовні: у вигляді передачі особистих зібрань до музею, публікації історичних документів, залучення матеріалів колекції до ілюстрування видань, виставкової діяльності тощо.

Характеризуючи універсальну колекцію історика, слід відзначити її розмиті рамки, адже частина зібраних предметів використовувалася родиною в побуті, інша стала недоторканим елементом оздоблення маєтку. Самому М.Грушевському було притаманне синкретичне розуміння функції речей: утилітарність того чи іншого предмета не суперечила колекціонерському задоволенню від володіння ним.

Слід відзначити також, що головними осередками колекціонування М.Грушевського були Львів і Київ, які позначали не тільки різні географічні точки існування колекцій історика, а й різні етапи його колекціонерської діяльності. Львівський період у цілому можна схарактеризувати як підкреслено демонстративний. Однією з функцій колекції вченого у цей час була само-

⁷² Грушевський М.С. Спомини. Ч.ІІ / Публ. С.Білоконя // Київ. – 1989. – №8. – С.145.

⁷³ Belk R.W., Wallendorf M., Sherry Jr. J.F., Holbrook M.B. Collecting in a Consumer Culture // Highways and Buyways: Naturalistic Research from the Consumer Behavior Odyssey / Ed. by R.W.Belk. – Provo, 1991. – P.194.

презентація: виставляння на огляд не стільки свого зібрання, скільки власної наукової компетентності, естетичних смаків, соціального статусу, фінансових можливостей і т.д. Недаремно в 1900-х рр. колекція «гуцульщини» та придбані М.Грушевським твори образотворчого мистецтва експонувалися на виставках у Львові, Косові, Коломиї, а сам її власник не втрачав можливості відзначити унікальність речей із власного зібрання⁷⁴. Натомість київський період колекціонування історика, який розпочався наприкінці 1900-х рр., був позбавлений такої публічності. Більше того, він позначився зміною тематичної спрямованості колекції. Якщо гуцульські предмети приваблювали народною автентикою, стихійним відчуттям прекрасного, а їх функціонування у життєвому просторі родини Грушевських підпорядковувалося радше функціям стилізації, то колекція, котра збиралася під дахом київського будинку на вул. Паньківській, була наділена статусом елітарності. Тут зберігалися переважно речі значної мистецької й історичної цінності, що відносилися до сегмента престижних, статусних речей, як-от старовинний український та європейський фарфор, срібло, твори образотворчого мистецтва тощо. Респектабельні й елітарні речі добиралися за власним смаком історика, відповідали його високому соціальному статусу та, на відміну від львівського зібрання, були звернені не назовні, а до самого колекціонера. Тож київський період колекціонування М.Грушевського слід розглядати як пік його колекціонерського захоплення, його найстильніший етап.

У цілому діяльність М.Грушевського як колекціонера – інтегральна частина образу вченого. Формування колекції історика відбувалося на основі його індивідуальної системи цінностей і смаків, але колекціонування М.Грушевського не було замкненим на собі: воно органічно впліталось в канву його дослідницької, науково- та мистецько-організаційної діяльності. Критеріями, за якими вчений відбирав предмети для свого зібрання, були художньо-естетичні властивості, автентичність, давність походження, історична цінність тощо. Більшість зібраних М.Грушевським речей мали українське походження та сприймалися ним як такі, що репрезентують українську культуру в різних її проявах.

⁷⁴ Грушевський М. Гуцульська вистава // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – С.244; *Його ж.* Друга руська артистична вистава у Львові // ЛНВ. – Т.13. – Кн.10. – Л., 1901. – С.50–54.

The article considers M.Hrushevs'kyi's activity as collector and reveals the main aspects of his collecting practice and interests. The development of historian's collecting concerns from childhood to adulthood is presented. The formation and existence of scholar's universal collection is regarded, including its main thematic directions: archaeological and historical antiquities, works of art, arts and crafts objects as well as objects of people's use.

Keywords: *collecting, collection, Hrushevs'kyi, historical and archaeological antiquities, arts and crafts objects, objects of people's use.*

